

HAYRAT UL ABROR DOSTONINING AXLOQIY MA'RIFIY JIHATLARI.**Abdug'aniyeva Feruzabonu***Farg'ona davlat universiteti talabasi*

Annotatsiya: *“Hayrat ul –abror” (“Yaxshi kishilarning hayratlanishi”) dostonida Nizomiy so‘zining nuri ham Xusrav sehri ham Jomiyning oriflik nafasi ham iz qoldirgan va boz ustiga ulug’ o‘zbek shoirining o‘z qarashlari , buyuk istedodi , namoyon etilgan. Ta’kidlash o‘rinliki, Navoiy “Hayrat ul-abror”da barcha salaflaridan andoza oldi va ayni paytda uslub ,g’oya ,mazmun , hajm, badiiyat va obrazlar nuqtai nazaridan ularnikiga o‘xshamagan orginal muqaddimaviy dostonni yaratdi. Navoiy maqolotlarida tasavvufiy-ma’rifiy mohiyat kuchli . Shuningdek, har bir bob,maqolot va hikoyat zamirida o‘z davri ijtimoiy-siyosiy muommolariga real munosabat aks etgan.*

Kalit so‘zlar: *Hayrat ul abror, xamsa, axloqiy-ma’rifiy jihatlar, iymon,islom, Ibrohim , Adham, Robiya Adviya.*

«Hayratul abror» Navoiy «Xamsa»sining 1-dostoni. Professor N.Mallayevning fikricha bu doston 7976 misradan iborat. Dostonning tuzilishi ham o‘ziga xos. Dostonning asosini 64 bob tashkil etadi. Dostonning 21-bobi muqaddima, 20-bobi maqolotlar, 20-bobi turli mazmundagi hikoyatlar, masallar, 3-bobi - xotimadan iborat.

«Hayratul abror», «Xamsa»dagi boshqa dostonlardan farqli tarzda asosan Navoiyning falsafiy-ta’limiy qarashlarini ifodalaydi. Doston masnaviy yo’lida yozilgan bo’lib, lirik ifoda bilan epik tasvir uyg’unlashib ketadi. Dostonning asosini 20 maqolat tashkil etadi. Asarning 3 kompozisiya zanjiri mavjud.

1. Dostonning umumiy kompozisiyasi.
2. Maqolotlar kompozisiyasi.
3. Hikoyat va masallar kompozisiyasi.

Dostonda qo’yilgan masalalarni shartli ravishda 3 yo’nalishda o’rganish mumkin;

1. Falsafiy masalalar.
2. Ijtimoiy - siyosiy masalalar.
3. Axloqiy - ta’limiy masalalar.

Ayni paytda «Hayratul abror»dagi obrazlarni ham 3 ga ajratish mumkin:

1. Dostonning bosh qahramoni.
2. Maqolatlardagi tavsifiy obrazlar-portret va xarakterlar.
3. Hikoyat va masallardagi obrazlar.

Dostonning bosh qahramoni - A.Navoiy. Professor A.Hayitmetov «Hayratul abror»ni «Xamsa»ning program qismi deb ta’kidlaydi. «Hayratul abror»da A.Navoiy insonning xudo oldidagi, jamiyat oldidagi burchini, vazifalarini tushuntirishga harakat qiladi.

Navoiy dostonning dastlabki qismlarida falsafiy fikrlarini bayon etadi. Bunda Oллоh haqida, ilohiyot haqida, dunyoning yaratilishi haqidagi fikrlarni bayon qiladi. Dostonning «Ul xoliq hamdidakim» deb boshlangan bobi va undan keyin keladigan 4 ta munojot boblari shoirning falsafiy-axloqiy qarashlarini belgilashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Navoiy tasavvurida xudo-dunyoning yaratuvchisi. Har bir zarradan tortib quyoshgacha, har bir tirik jismdan tortib ruhgacha bo'lgan mavjudot holidan xabardor. Ularni tartibga soluvchi, bahosini berguvchi hamdir. Shoir talqinicha Oллоh hamma narsaga qodir.

Dostonda Oллоh madhidan so'ng Muhammad payg'ambarning maqtovi-na` t keltiriladi. «Hayratul-abror»da bunday na`tlar 5 ta. Bu na`tlarda payg'ambarning hayoti, islom bilan bog'liq faoliyati va boshqalar yoritiladi.

«Hayratul-abror»da diniy-falsafiy qarashlardan so'ng, ijtimoiy-siyosiy, axloqiy va ta`limiy masalalarni yoritishga kirishiladi. Dostonda «So'z», «Ko'ngul», «Ishq», haqida so'z boradi. Saxovat «Karam», «Qanoat», «Vafo», «Rostgo'ylik» va boshqalar hikoyatlar asosida talqin etiladi.

Dostonning har bir bobi ma`lum bir masalaga bag'ishlanadi. Masalan: 12-bobda Nizomiy va Dehlaviy, 13-bobda - A.Jomiy ta`rifi keltirilgan. Uchinchi maqolat «Salotin bobida» bo'lib, ilova tarzida shoh G'oziy hikoyati keltriladi. To'rtinchi maqolat «Xirqapo'shlar» haqida bo'lib, Abdulla Ansoriy haqidagi hikoyat, beshinchi maqolat «Karam vasfida» bo'lib Hotam Toyi hikoyati, oltinchi maqolat «Adab» haqida bo'lib, No'shiravon hayosi haqidagi, yettinchi maqolat «Qanoat» haqida bo'lib, ikki rafiq, sakkizinchi maqolat «Vafo» haqida bo'lib, ikki vafoli Yor, o'ninchi maqolat «Rostlik ta`rifida» bo'lib, Durrojning yolg'onchiligi haqidagi hikoyat keltiriladi va Navoiy Jomiyning ustoz sifatida, bir buyuk so'fiy sifatida hurmat qiladi. Uning ijodiga yuksak baho beradi.

Navoiy shunday yozadi:

Ko'ksi haqoyiq duri ganjinasi

Ko'ngli maoniy yuzi oinasi.

Nazmi aholini jahonni tutib,

Nasri dog'i kishvari jonni tutib.

Fayzi gadovu shoh aro muntashir,

Xidmatiga shohu gado muftahir.

Navoiy «Hayratul - abror»da yashagan davrining ijtimoiy-siyosiy masalalariga keng o`rin beradi. Shoir turli tabaqa kishilariga munosabat bildiradi. Asardagi ko'pgina hikoyatlar orqali o'z mulohazalarini bayon etadi. Navoiy asarlarida podsholarga alohida e`tibor beradi. Odil shohlar, zolim, adolatsiz podshohlar haqida gapiradi. Asarning uchinchi bobi «Salotin bobida...» deb nomlanadi. Navoiy davlat boshlig'i, odil, oqil, el-yurtga g'amxo'r bo'lishi kerak deydi:

Bo'ldi raiyat g'alavu sen shubon

Ul shajari musmiru sen bog'bon
Qo'yni shu bon asramasa oyu yil,
Och bo'ri tu`masidur bari bil.
Bo'rini dog'i galadin dur qil,
Suv beribon bog'ni ma`mur qil...

Uchinchi maqolatga ilova qilingan «Shoh G'oziy» hikoyatini olaylik. Ma`lumki bu maqolatda adolatsiz shohlar, zo`ravon amaldorlar hamda ularning el-yurtga qarshi qaratilgan faoliyatlari ayovsiz fosh etiladi. Butun maqolat zamirida adolat va xalqparvarlik ulug'lanadi. Hamda odil, insofli hukmdor masalasi tashviq qilinadi. Maqolatga ilova etilgan «Shoh G'oziy» hikoyatida esa xuddi shunday odil shoh obrazi chiziladi. Hikoyat garchi tarixiy shaxs Sulton Husayin Boyqaro nomi bilan bog'liq bo'lsa-da aslida, xalq ertaklarini eslatadi. Emish, H.Boyqaro Xuroson taxtini egallagach, mamlakatni adolat bilan boshqargan, yurtda tartib-intizom o'rnatib, zulm zo`ravonliklarga to'la barham bergan:

Adl eshigin elga kushod ayladi,
Taxt uza o'ltirdiyu dod ayladi.
Tuzdi buzuqlarni imorat bila,
Zulmni daf` etti adolat bila...

Shaharni sayr qilib yurgan H.Boyqaroning etagini bir kampir tutib, qozi yoniga olib keldi. Urush yillarida yagona o'g'lini o'ldirganini aytadi. Qozi - adolat timsoli. Ikki guvoh oldida hukm chiqarishini aytadi. O'g'li xuni evaziga yo bosh, yo zar-oltin olishni hukm qiladi. Kampir xalq orasida «Zoli zar» - «Tilla kampir» laqabi bilan shuhrat qozonadi.

«Hayratul-abror»ning 19 maqolatiga ilova etilgan hikoyatda ham hukmdor obrazi ko'tarilgan. Hikoyat avvalida Bahromning shohlik burch-vazifalarini unutib, aysh-ishratga berilishi, undan «ibrat» olgan amaldorlarning esa mulkni vayron etishi haqida so'z boradi. Hikoyatda tasvirlanishicha, Bahrom ovda adashib bir kapaga kelib qoladi. Kapa egasi yeyish, ichish, kiyishiga narsasi qolmagan qashshoq kishi. Kapa sohibi shohni tanimay amaldorlar zulmini nafrat bilan gapiradi.

Dedi: - Burun yaxshi edi holimiz
Zulm xarob ayladi ahvolimiz...

Bahrom o'z qilmishlaridan afsuslanadi zulmga barham beradi.

Navoiy «Hayratul-abror»ning bir necha bobini axloq-odob, ta`lim-tarbiya masalalariga bag'ishlaydi. Beshinchi maqolat baxillik va saxovatga bag'ishlanadi. Saxiylikni ulug'laydi. O'z fikrini to'laroq ifodalash uchun Hotam Toyi hikoyasini keltiradi. (Hikoyat tahlil etiladi).

«Hayratul-abror»ning 6 maqolati odobga bag'ishlangan. Muomala, bola tarbiyasi, o'zni tutish haqida gapiriladi:

Tarki odobdin biri kulgu durur
Kulgu adab tarkiga belgu durur

Kulguki o'z haddidin o'ldi yiroq
Yig'lamoq andin ko'p erur yaxshiroq.

Yoki:

Boshni fido ayla, ato qoshiga,
Jismni qil sadqa ano boshiga.
Ikki jahoningga tilarin fazo-
Hosil et ushbu ikisidin rizo.
Tun-kununga aylagali nurposh,
Birini oy angla, birini quyosh.

Alisher Navoiy vafo va sadoqatni ulug'laydi. Vafodorlikni, uning kuchini ko'rsatadi. Sevgisiz hayot yo'q. Vafo esa sevgining shartidir:

Bas kishiga umr xushi Yor emish,
Umr degan Yori vafodor emish.
Yorki, oyni vafo yo'q anga,
Sham` kibidurki, ziyo yo'q anga.

«Hayratul-abror»ning 8 maqolati shu masalaga bag'ishlangan. Undagi «Ikki vafoli Yor...» haqidagi hikoyati alohida diqqatga sazovordir. (Hikoyat tahlil etiladi).

Navoiy rostgo'ylik, yolg'onchilik masalalarida ham keng to'xtalgan «Xamsa»da bir necha hikoyatlar bor. «Hayratul-abror»ning X maqolati shu masalaga bag'ishlangan. «Sher bilan Durroj» hikoyasi e'tiborga loyiq. (Hikoyat tahlil etiladi).

Dostonning XI bobi ilmga, ilm-fan ahliga bag'ishlangan. Ilm ahlini ulug'laydi. Maqolatdan so'ng «Imom Faxr Roziy bilan Sulton Muhammad Xorazmshoh» haqidagi hikoyat keltiriladi. (Hikoyat tahlil etiladi).

«Hayratul abror»da Nizomiy Ganjaviy , Dehlaviy, Jomiy kabi ustozlar haqida mulohazalar beriladi. Ular ulug'lanadi. Yuksak baho beriladi.

Bulardan tashqari, dostonda «So'z ta'rifida...», «Ko'ngul ta'rifida...» kabi boblar ham borki, ular chuqur falsafiyligi bilan ajralib turadi.

So'z haqida:

Til bu chamanning varaqi lolasi,
So'z duraridin bo'libon jolasi.
So'zdin o'lukning tanida ruhi pok
Ruh dog'i tan aro so'zdin halok.
Donai dur so'zini afsona bil
So'zni jahon bahrida durdona bil.

Navoiy so'z haqida gapirar ekan, iste'dodli shoirlarni ham tilga oladi. So'zni to'g'ri ishlata bilmaganlarni qoralaydi:

Zohir etib yig'lagudek hol anga,
Kiydurubon eski qora shol anga.
Turfa bukim, she'r qo'yub otini,
Etkurubon ko'kka mubohotini.

Turfaroq ulkim, tonirimni bilib
Haqdin uyalmay, manga zohir qilib
Vahki manga jilvagar aylar chog'i,
Istabon ehson dog'i, tahsin dog'i
Ko'nglumga ko'p tig'i jafu urdilar
Dema ko'ngul, jonima tekurdilar.

Navoiy «Hayratul-abror»da badiiy til unsurlaridan keng foydalanadi. Dostonda hikmatli so'zlar, xalq maqollari, xalq ijodining boshqa turlari ko'p uchraydi.

Tor ini sichqonga solib erdi g'am,
Tuyruqiga bog'ladi g'irbol ham.
Doston masnaviy yo'lida yozilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YHATI:

1. A.Navoiy. Xamsa. Toshkent, 1986.
2. A.Navoiy. Asarlar. 20 jildlik. 7-11 jildlar. Toshkent 1987-92 y.
3. A. Qayumov. «Hayratul abror» talqini. T. 1977.
4. «Navoiy va ijod saboqlari». T. 1981.
5. A.Abdug'afurov. «Buyuk beshlik saboqlari». T. 1995.
6. www.mum-toz.narod.ru
7. www.arxiv.uz